

Саха сириг революция иннинээҕи олобун-дьаһаҕын балачча толору ырытан көрдөрөр матырыйааллартан билигин биһиги кэммитигэр диэри ордон хаалбыт архыып биһир биллэр докумуонунан 1916—1917 сс. ытыллыбыт тыа хаһаайыстыбатын переппин матырыйаала буолар. Бу докумуон улахан историческай суолталааҕын туһунан 1924 сыллаахха маны хомуйан кинигэ онорон таһааргарбыт Саха уобалаһын статистикатын комитетын оччотообу начальнига М. Соколов бу курдук бэлиэтээн аһарбыттаах:

—Бу перепись матырыйаалларын сыыппаралара республикаҕа кэлин ытыллар бары статистическай чинчийэр үлэлэр төрүттэринэн буолуоҕа. Кырдьык кини эппитин курдук ити докумуон күн бүгүнгө диэри научнай-чинчийэр үлэҕэ улаханньык туһалыыр.

Мантан көстөрүнэн Нам улууһа оччотообу кыраныссатынан бадахтаахха кини 21 нэһилиэктээх этэ. Ити нэһилиэктэргэ дьоннор 97 ийэ уонна аҕа уустары-

нан хайдан арыыларынан, кытылларынан, мырааннарынан уонна алаастарынан быданан олорбуттара. Кини территориятын хоту өттө Бүлүү өрүһүн төрдүттэн сабалана баран, арҕаа Нидилинэн тахсан I уонна II Атамайдарынан Ойуун уһунан, Таастаабынан Көдөһүгэ тийэрэ. Собуруу өттө арҕаа Хангалас быһынан Хоро уонна I Үөдэй сиригэн кэлэн, илин Өлүөнэ угуор Суотту быһынан быһа баттаан II Хомустаах (уруккута Муччуку) нэһилиэгин Көбөкөнүнэн, Арбынынан, Алдан угуор тахсан Батамайынан Саккырыр быһынан киһирэн, Сангар таас чохтоох оройуонун хабаан Өлүөнэ өрүскэ тийэн тиксэрэ. Ити барыта 23,2 тыһ. кв. километрга тэннээрэ.

1917 сыллааҕы перепись түмүгүнэн Нам улуугар 35081 хаһаайыстыба баара. Ол иһиттэн хамначчыттаах баай уонна орто сөниэ ыал 428 хаһаайыстыба баар этэ. Дьэ итинтэн атын 2472 көннөрү дьадаҕы уонна 628

умнаһыт анаардаах тыа бааһынайдар олорбуттара. Итинтэн 50 хаһаайыстыба улуус таһыгар быстах бириэмэҕэ баран хаалбыттара. Ити сабана улуус уопсай нэһилиэнньэтэ 15515 киһи этэ. Мантан 736 киһи оччотообуга баайдар хамначчыт онгостоору чэпчэки сыанаба атыылаһан ылбыт сокуоннай саастарын туола илик оболоро уонна бэйэлэрин кыаммат буолбут ийэ итиэннэ аҕа уустарын олохтоохторун кэрийэн хонуктаан аһы сылдьар 18 кумалааннар баар этилэр.

Нэһилиэнньэ уопсай ахсааньтан эр киһитэ 7956, дьахтара 7559, оттон сааһыттан тутулуга суох үлэлиир кыахтаах 4928 эр киһи (61,9 быр.), 3914 дьахтар (51,8 быр.) баара. Оччотообуга эр киһини 18—60 сааһыгар диэри үлэһитинэн аабыллара. Оннук эр киһи ахсаана 3657 киһиэхэ тэннээрэ. Оттон дьахтары 16—55 сааһыгар диэри үлэһит диһиллэрэ. Игинник дьахталлар ахсааннара 3427 этилэр.

1917 сыллааҕы перепись көрдөрөрүнэн улууска 38522 ынах сүөһү, ол иһиттэн 15608 ынар ынах, 8705 сылгы, 8 сибиинньэ уонна 74 таба баара. Ити Саха сириг оччотообу ынах сүөһүтүн 8 бырыһыанын, сылгытын 6,9 бырыһыанын ыла. Ол сабанааҕы туһалаах сирдэр кээмэйдэрэ 31346 гектарга, ол иһиттэн бааһыната 3774 гектарга, ходуһата 27553 гектарга тэннээр этэ. Мантан көстөрүн курдук улууска баһаам киһигэр сир туһата суох турбут эбит.

Биһиги урут улуус экономикатын 1890 сыллардааҕы туругуттан сорох көрдөрүүлэри биэрэн турабыт. Итинтэн революция иннинээҕи 27 сылларга улуус тыатын хаһаайыстыбатыгар балачча биллэр уларыйыы тахсыбыта. Ол курдук ити

Ынах сүөһү барыта (төбө)
Сылгы сүөһү барыта
1917 сыллаахха нэһилиэнньэ биһир дууһатыгар туһаныллар сир 2,02 гектар, ол иһиттэн бааһына 0,24 гектар,

(Салгытын 4-с стр. көр).

сылга тэннээтэххэ, ынах сүөһү ахсаана 72,6 бырыһыан элбээбитэ, хата ол онугар сылгы сүөһү ахсаана 26,9 бырыһыан аҕыйаабыта уонна бааһына сириг кээмэйэ кэнээбитэ. Кэлин оту оттоонун биллэрдик улаапыта. Урукку өттүгэр атырдыах ыйын ортотуттан оттуур эбит буоллахтарына, кэнники оту от ыйын ортотуттан балаһан ыйын ортоугар диэри оттуур буолбуттара. Итинтэн ынах сүөһү биллэрдик элбээбитэ.

Ити сылларга нэһилиэнньэни көлөһүннээһин ордук күүһүрбүтүн түмүгэр, нэһилиэнньэ олобо-дьаһаҕа олус дьүдэйбитин быһытынан кини уопсай ахсаана 11,6 бырыһыан, оттон сылааһы ортотунан 0,4 бырыһыан аҕыйаан испитэ. Игини аахсан туран 1890 уонна 1917 сылларга нэһилиэнньэ биһир дууһатыгар ортотунан тиксэр сүөһүлэри тэннээн көрөр наадалаах.

	1890 с.	1917 с.	быр.
Ынах сүөһү барыта (төбө)	1,3	2,5	192,3
Сылгы сүөһү барыта	0,7	0,6	85,7

1917 сыллаахха нэһилиэнньэ биһир дууһатыгар туһаныллар сир 2,02 гектар, ол иһиттэн бааһына 0,24 гектар,

Саха АССР 40 сыла туолуутугар

2. Нам улууһа революция иннинээби кэмгэ

(Салгыыта. Иннин 3 стр. көр).
ходуһа сирэ 0,77 гектар
тиксэр этэ.

Онон сүөһү уопсай ахсаанын структурата уларыһыта, ол иһигэр ынах сүөһү ахсаанын элбээһинэ, сир оҥоһуутунан дьарыктаныы кэмгээн иһинтэ нэһилиэннэ биир сиргэ олохсуйан, сиринэн-уотунан дьарыктанан барбытын көрдөрөр. В. Л. Серашевская "Сахалар" диэн кинигэтигэр суруйарын курдук, урукку өттүгэр дьоннор дьыл үгүс өттүн көргө-нарга атаарар эбит буоллахтарына, ити кэмгэ нэһилиэннэ бүтүннүүтүн кэриэтэ икки харананы ыпсаран баайдарга, онтон ордор кэмнэрин бэйэлэрин хаһаайыстыбаларыгар үлэлииллэрэ 1917 сыллаабы манньк чахчыттан көстөр. Ити сыл сааскы ыһыы үлэтигэр 2742 киһи кыттыбыта, үлэ саастаах киһиэхэ тэннээтэххэ 38,7 бырыһыанын, ол иһигэр эр киһи 72,4, дьахтар 2,7 бырыһыанын ылбыт эбит. Оттон от хомууругар 5491 киһи кыттыбыт эбит буоллабына, үлэ саастаах киһи ахсааныгар тэннээтэххэ 77,5 бырыһыан, эр киһиэхэ 85,4 бырыһыан, дьахтарга 47,8 бырыһыанна тэннэһэр буолара. Бурдук хомууругар ордук элбэх киһи кыттыбыт. Барыта 7418 киһи кыттыыны ылбытын, үлэ саастаах киһиэхэ тэннээн көрдөххө 104,7 бырыһыан буолара. Итинни үлэ саастаах эр киһиэхэ тэннээтэххэ 113,7, дьахтарга 95,1 бырыһыан кыттыыны ылбыттарын көрдөрөр. Итинэн саас ыам ыйыттан балаһан ыйын ортотугар диэри ыанньыксыттары уонна бостууктары киллэрэн турган аахтаахха ортотунан 7047 киһи куруутун үлэлээбит. Ити үлэ саастаах дьоннор 99,4 быр. ылар.

Оччолорго сайынны үлэбэ кытты бырыһыана ити курдук үрдээһинэ манньктарынан быһаарыллыан сөп. Бириинэн, улуус нэһилиэннэтин сүрүн хаһаайыстыбата сүөһү иитиэтэ буолан, кинини кыстатарга элбэх отнаада буолара. Онон урукку өттүгэр булдуан дьарыктана сылдыбыт дьоннор үгүс өттүлэрэ от үлэтигэр кыттыбыттара. Иккиһинэн, бурдук ыһытыгар ыһыы сирэ төһө да кыра буолтун иһин сыралаахтык үлэлэнэрэ. Дьон үксэ мас суханан сирин үлэлииллэрэ, тимир булуук санардык көстөн эрэрэ. Онон үлэни кыайар эр дьоннор бары кэриэтэ бурдук ыһытыгар үлэлииллэрэ. Нэһилиэннэ бэйэтин кыһынны аһылыгын хааччылар кыһалбатыттан бурдук үүнүүтэ үчүгэйит-

тэн, куһаҕаныттан тутулуга суох, биһир да туорабы тохпокко - хорбокко хомулар кыһалба тириир буолан, оҕо, дьахтар, кырдыаһас бүтүннүүтэ бурдук хомууругар кыттан үлэлииллэрэ.

Ол кэмгэ тыа хаһаайыстыбатын массыналара уонна көлө үгүс өттө оччотообу бириэмэбэ баар 117 баайдар уонна орто бааһынайдар бас билиилэригэр баар этилэр. Кинилэр бас билиилэригэр манньк тыа хаһаайыстыбатын массыналара бааллара: биһир барыылаах тимир булуук 60 шт.; икки барыылаах булууктар 14 шт., сеялкалар 5,5 шт., косилкалар 10 шт., бурдук быһар жинейка 10,5 шт., молотилкалар 3 шт., веялкалар 23,5 шт., мас көлөһөлөөх тэлиэгэлэр 607 шт., ат кыраабыллара 4 шт.

Эмиэ 1917 сыллаабы перепись көрдөрүүтүнэн 3531 хаһаайыстыбагтан 170-на (4,8 быр.) ханнык да сүөһүтэ суох, 910-на (25,5 быр.) үлэһит көлөтө, 218 (6,2 быр.) ыанар ынаба, 1053 (29,8 быр.) ыһыта, 46 сыһарыллыбыт ходуһата уонна 3414 (96,6 быр.) тыа хаһаайыстыбатын массыналара, инвентардара суох этилэр.

Сирин түнэттии урут ыраахтаабылаах Россияба олохтоно сылдыбыт "община" бэрээдэгинэн үлэһитлэр буолан, сир бастыгын туох ханнык иннинэ улуус кулубата, нэһилиэк кинээһэ, кинилэр кэннилэриттэн ийэ, аба уустарынан "бастаахтара" талан ыллаллара. Дьэ ол кэнниттэн 4 уонна 5 кылаастаахтарга (дьаданьыларга) сир сыһарыллара. Биллэн турар кинилэргэ сир киэнин саамай куһаҕана, үүнүүтэ суоҕа хаалара. Сир үлэһитигэ итинник "община" мунньабынан сыл аайы сайын окко киириэх иннинэ ытыллара. Ол аайы баайдар дьаданьылартан иэстэрин кыайан "төлөөбөтөхтөрүн" иһин диэн ааттаан сирдэрин былдьаан ылаттыллара. Дьэ ол түмүгэр оннук ыаллар сирдэрин таһынан сүөһүлэриттэн кытта эстэллэрэ.

1910—1917 сс. улуус үрдүнэн 428 баай ыаллар баар эбиттэр. Сүөһү элбэбэ уонна сир үксэ кинилэр илиилэригэр сылдыбыт. Дьэ ол курдук Үөдэй нэһилиэгэр Иван уонна Иона Эверстовтарга уопсайа 300-кэ, I Хомуустаах Сүргэй баайга (Петров В. И.) 100-кэ, Хатыг-Арыыга кулуба Дьаакынапка 200-кэ, II Модутка В. Эверстовка 400-кэ ынах сүөһү баара чуолкайданан биллэр.

Т. ЗАМЯТИН.
(Бүтүүтэ аныгы № бөчөөттөннө).

Редакция аадырыһа: Саха АССР, Нам селиэннэ ааты, аба аатын, аадырыһы сур

Саха АССР 40 сыла туолуутугар

2. Нам улууһа революция иннинээби кэмгэ

(Салгыта, Иннин «КС» 27-көр.)

Ити туһунан 1939 сыл ахсынньы 24 күнүгэр «Колхоз сирдыта» хаһыакка Д. Дьяконов «Эверстов кинээс» диэн ыстатыйатыгар эмиз бигэргэтэр. Онно этиллэрин Василий Эверстов диэн II Модут кинээһэ 400-кэ ынах сүөһүнү бас билэн сылдыбыт. Ыстатыйага ити сүөһүнү итэригэр элбэх хамначчыты тутара уонна ол хамначчыттарын уһун кыһынаах үлэлэрин иһин 10 солк. ордук хамнаһы төлөөбөт этэ диэн суруллубут.

Ол сағана бурдук ыһытынан биллэн турар эмиз элбэх көлөлөөх, тыа хаһаайыстыбатын туттар сэптээх-сэбиргэллээх баайдар эрэ ордук киһиник дьарыктаналара. Кинилэр итэригэр кинэн ыһылаахтарынан Никольская баайа Михаил Азаров (нуучча)—8 буут сиригэр, Хатын Арыы селиэнньэтигэр Ахломов 15 буут сиригэр, II Модут кинээһэ В. Эверстов 100 кэ дэһэтинэ сиригэр ыһылаахтара биллэр. Нам олохтоох баайдара нэһилиэк дьадаһыларын аңардас үлэнэн эрэ көлөһүннүүлэрин ааһан, бэйэлэрин инсэлээх албыннарыгар киллэрэн, түгэзэ биллибэт дириг хабаалаа ылар түбэлтэлэрэ эмиз баара.

Эппит курдук II Модут кинээһэ В. Эверстов уола Платон Эверстов баланыысса дьэтин тутан биэр-ргэ бэйэтин нэһилиэгин олохтоохторунан мектиэлэтэн турар улуус тойотторун кытары дуогабар оностон элбэх үбү албыннаан сиэн турар. Кини бэйгэ баланыысса дьэтин биллэн турар кыайан туттарбатаа. Улуус тойотторо инсэлээх Эверстовтан сизбит үбүн ирдээн ылбатахтара. Хата ол онуугар мектиэлээбиггэрин иһин буруйдаан, ньүдү балай хараҥа уураабы таһааран нэһилиэк дьонноруттан биридии ынахтарын тутан ыланнар баланыысса дьэтин тутуута салгы ытыллыбыта. Ити түмүгэр сорох ыаллар эсээн ыал устуу барбытара, сорохтор баайдарга хабаалара ордук халыһаабыта. Үөр-бэ суох, хараҥа дьоннор итинник быһыыттан түрдэстэннэр абыыттан «абыраа» диэн көрдөһөллөрө Онуоха Винокуров абыыт: «орто дойдуга эрэйдэхтик олодоххутуна, анараа дойдуга тийдэххитинэ дьоллоох буолуоххут» —диэн хата кинилэри күлүү элэк оносторо. Дьадаһылар итинник ыар хара багталы тулуйбат өтилэр. II Модут нэһилиэгин дьадаһыллара Василий уонна Спиридон Сэдаловтар, Игнатий Винокуров, Петр Куличкин, барыга 7

киһи буолан 1916 сыллаахха сир былдьаһыгыттан төрөттөнөн баайдар багталларын уонна абабыт албынын утары аан маннай өрө туран мөккүспүтүрээ.

1890 сыллаахтан 1917 сылга диэри ынах сүөһү ахсаана эбиллибигинэн уонна оттуур хонук ханныктык эмэтик уһаабытынан от балаҕа элбэхтик оттоһорун да үрдүнэн, кини сүөһү аһылыгар ыраабынан тийбэт этэ. Сүөһү турар хотоно наһаа дүдүх этэ, дьадаһылар сүөһүлэрин былыргы үгэстэринэн балаһаннарын кытары холбуу эркиннээх хотоннорго туталлара. Хотон муостага мөкүнүк буолара, сүөһү иигэ баһылла сытара, олус намыһах, киһи төбөтүн бүк аһыар уонна туруору эркиннээх буолара. Сүөһү турар сирэ куһаҥан буолан өлүүтэ элбэхтик тахсарын чахчылар туоһулулар. 1916—1917 с. с. сүөһү, ол иһигэр үксэ кыра төрүөх, 30 бырыһаныгар тийэ өлбүт эбиг.

Дьэ ол иһин сүөһү бородууксуйата олус намыһах эбит. Статистика көрдөрүөн бири ынахтан сылга ортотунан улуус үрдүнэн 409 кг үт ылыллыбыт. Советскай былаас буолуон иннинээби оутча сыллар усталарыгар Нам улууһун ынах сүөһүтэ ахсаан өтүнэн элбээн баран, көрүүтүн аһатытын өтүнэн ханнык даһаны тупсуу суоһуттан бородууктаны биэриитэ намтаан испит.

Улуус оччотообу ынах сүөһүтэ дьиннээх саха борудата буолара, онон син бири саха сирин киһи улуустарын сүөһүлэриттэн бөдөһүнэн даһаны, өти да биэрэринэн ханнык да атына суоҕа. Нэһилиэнньэ бэйэтин наадатыгар сылгыны идэһэ оносторо. Оттон баайдар ынах сүөһүнү уотан баран көмүстээх бириискэлэргэ тиэйэн идэһэн атылыр буолаллара.

1917 сыллаахха улуус үрдүнэн 743 гектар дьаарысса, 192 гектар селиэнһинэй, 1024

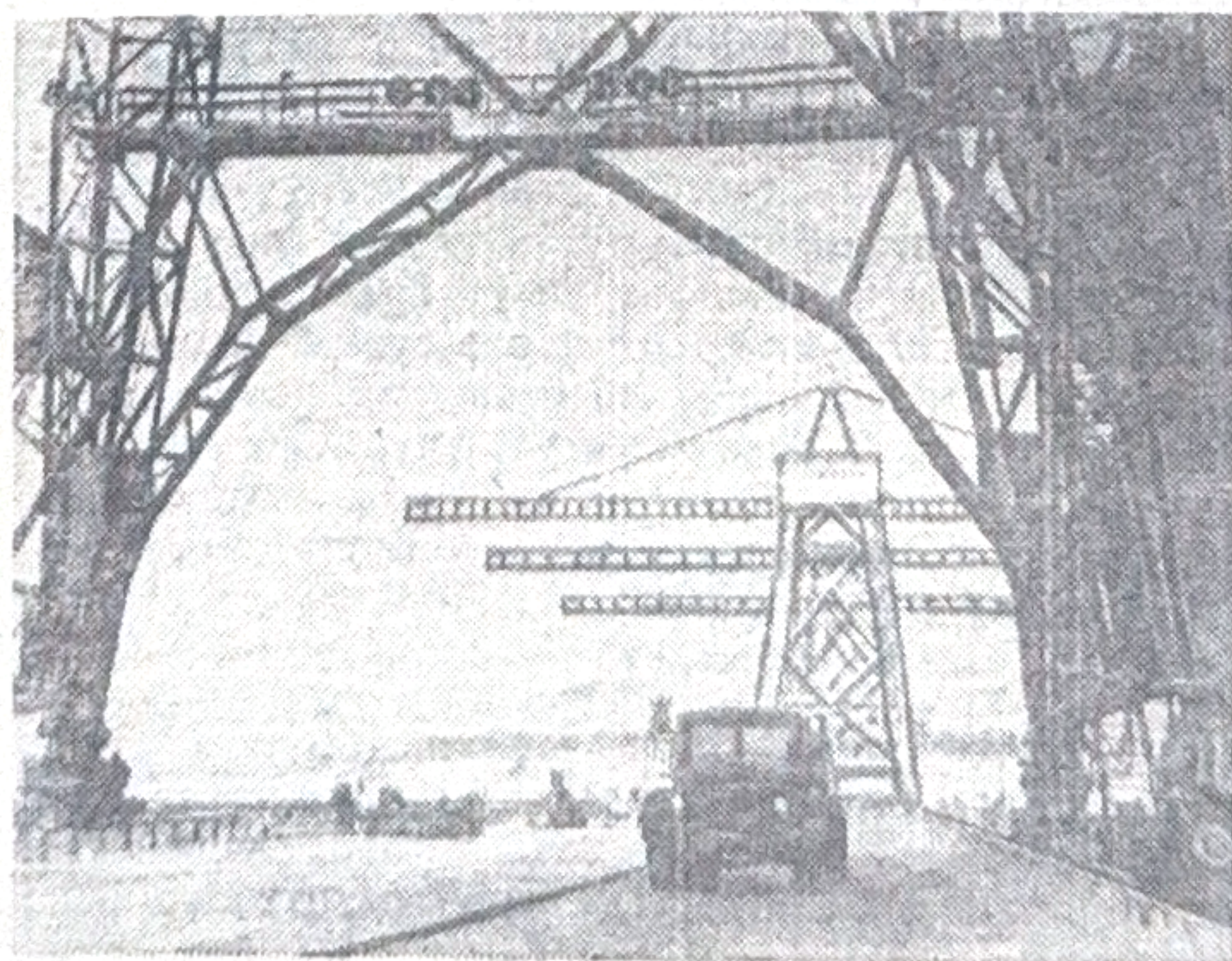
гектар ньэһимиз, 30 гектар эбиэс, 1 гектар горох уонна 7 гектар хоргуоппуй ыһыллыбыта. Иһинэн барыта ыһы 1993 гектарга тэҥнэһэрэ. Иһинэн саамай элбэһин 51,6 бырыһанын ньэһимиз, оттон 37,4 бырыһанын дьаарысса ылааллара. Бу икки культуралары сахалар түргэнник буһар буолан хаһына ыларбаттарын иһин элбэхтик ыһаллара.

Ол сағана биридии хаһаайыстыбалар бас билэр сирдэрэ кыра кыра буоланнар дьадаһы өтүүлэрэ баһымнынан, күрдэһинэн сирин оностоллоро, мас кыраабылынан бараналыыллара, куркиинэн ноһуомнууллара, сиэмэни чабычаһтан ытыстарынан ыһаллара, үүммүт бурдуктарын сирпэнэн ыһаллара, хатаран баран келиитэ кутан чоһооччунаан үлү сыһыан астыыллара. Дьэ ол иһин кинилэр бири да туорабы сиргэ бытарыппакка ылааллара. Ити барыта элбэх үлэитэн тахсара. Ити курдук кыһамнылаахтык үлэлээбит сана солооһуннарыттан дьиннэтэн бири гектарга 25 цент. үүнүүнү ылар түбэлтэлэрэ баара. Ол эрэри ыһы барыгыттан ортотунан 7 цент. ордук үүнүүнү ылбат этилэр. Ити сағанаабы учуотчуттар белиэтэһиннэринэн Якутскай тулатынаабы селиэнһэлэр, ол аата Нам улууһун олохтоохторо эмиз, сааскы ыһыны билингинэн аахтаһа ыам ыйын 22—25 күннэриттэн сағалыыллара.

1917 сыллаабы перепись түмүгэ көрдөрөрүнэн революция иннинэ Нам улууһун баһыйар өтө сүөһү итинтинэн дьарыктанан олоһута. Тыа хаһаайыстыбатыгар туттулар былыргылы бал-бааччы сэптээх-сэбиргэллээх, намыһах производственной культулаах феодалянай аңардаах общинаа маарынныыр тутуллаах тыа хаһаайыстыбатын улууһун ахсааныгар Нам кирисэрэ.

Т. ЗАМЯТИН.

БРАТСКАЙ ГЭС ТУТУУТУГАР

(Снимокка. кылаабыһы бетонун үһүн астааһар).

Редакция аадырыһа: Саха АССР, Нам селиэнһэ, Советскай уулусса 15 №-рэ, тө. ааты, аба аатын, аадырыһы суруйар булгуччулаах. Редакцияга кини